

चिपिटकचर्वणम् : व्यङ्ग्यच्छलेन जीवनदर्शनम्

डःसोमनाथ-दासः

सहायकाध्यापकः

संस्कृतविभागः

आशुतोषकलेजः

कोलकाता – ७०००२६

पश्चिमबङ्गः

दूरभाषः - 6295679971

अणुसङ्केतः – somnath.das@asutoshcollege.in

सारसङ्क्षेपः

प्रस्तुत-शोधलेखस्य मुख्यं लक्ष्यं विंशति-शताब्द्याः प्रख्यात-नाटककारस्य श्रीजीव-न्यायतीर्थस्य 'चिपिटकचर्वणम्' इति एकाङ्किकायाः नूतन-परिप्रेक्ष्ये विश्लेषणं वर्तते। एषा रचना न केवलं हास्यरसस्य प्रहसनं, अपितु क्षयिष्णु-पण्डित-समाजस्य मर्मस्पर्शिनी आत्मकथा अस्ति। शोधकार्ये विवरणात्मक-विश्लेषणात्मक-पद्धत्याः आश्रयः गृहीतः। लेखे अस्मिन् मुख्यरूपेण एतत् दर्शितं यत् कथं लेखकः 'व्यङ्ग्योपहासस्य' आवरणे एकां गभीरां 'मर्मवेदनां' प्रकटीकृतवान्। पण्डित-कपालेः पात्रमाध्यमेन अभाव-अभिमानयोः द्वन्द्वं, प्राचीन-स्मृतीनां संरक्षणं तथा प्रतिकूल-परिस्थितौ अपि मनुष्यत्वस्य अपराजितं जीवनदर्शनं स्पष्टीकृतम्। अस्य अध्ययनस्य निष्कर्षः अस्ति यत् हास्यं वस्तुतः पीडायाः रक्षा-कवचम् अस्ति। श्रीजीवस्य लेखनी कपालेः माध्यमेन एकं तादृशं दर्शनं प्रस्तौति, यत् दारिद्र्यं अपि पण्डितस्य स्वाभिमानं गौरवं च अक्षुण्णं स्थापयति। एषः लेखः आधुनिक-संस्कृत-साहित्ये श्रीजीव-न्यायतीर्थानां विशेष-योगदानं प्रतिष्ठापयितुं सफलः प्रयासः वर्तते।

मुख्यशब्दाः

व्यङ्ग्योपहासः, स्मृति-संरक्षणम्, मर्मवेदना, जीवनदर्शनम्

उद्देश्यानि

1. व्यङ्ग्यस्य माध्यमेन सामाजिक-विसङ्गतीनां प्रकटीकरणम्।
2. अतीतस्मृतीनां संरक्षणं परम्परायाः गौरवबोधश्च।
3. हास्यस्य अन्तराले अन्तर्निहितायाः मर्मवेदनायाः विश्लेषणम्।
4. व्यङ्ग्यच्छलेन गभीर-जीवनदर्शनस्य अन्वेषणम्।

ग्रन्थ समीक्षा

श्रीजीव-न्यायतीर्थानां जीवनं तथा तस्य कृतिः 'चिपिटकचर्वणम्' इति विषये ऋता-चट्टोपाध्याय-सौम्यजित्-सेन-महोदयाभ्यां सम्पादितः ग्रन्थः अतीव महत्त्वपूर्णः आधारभूतश्च वर्तते। अस्मिन् ग्रन्थे सम्पादकद्वयेन न्यायतीर्थानां पाण्डित्येन सह तस्य रचनानां सामाजिक-दर्शनस्य अपि निपुणतया विश्लेषणं कृतम्। अनयोः विमर्शेन स्पष्टं भवति यत् 'चिपिटकचर्वणम्' न केवलं प्रहसनं, अपितु विंशति-शताब्द्याः एकायाः क्षयिष्णु-संस्कृतेः प्रामाणिकः दस्तावेजः अस्ति। समीक्षकयोः मते अस्मिन् नाटके लेखकः यथा अभाव-अभिमानयोः द्वन्द्वं प्रदर्शितवान्, तत् संस्कृत-साहित्ये दुर्लभं वर्तते। विशेषतः कपालेः पात्रमाध्यमेन एकाकिनः दरिद्रपण्डितस्य जीवनयन्त्रणा यथा चित्रिता, सा आधुनिक-शोधकार्याय नूतनं मार्गं प्रशस्तं करोति। अस्य ग्रन्थस्य पर्यालोचनेन वारं वारं सिद्धं भवति यत् न्यायतीर्थाः केवलं रूढिगत-अलङ्कारशास्त्रस्य प्रयोगं न कृतवन्तः, अपितु वास्तविक-जीवनस्य कठोर-सत्यं व्यङ्ग्यमाध्यमेन उपस्थापितवन्तः। एषा साहित्यिक-समीक्षा श्रीजीवस्य रचनानां बहुमुखी-प्रतिभां ज्ञातुं तथा तस्य 'मर्मवेदनायाः' दार्शनिक-आधारं प्रतिष्ठापयितुं विशेषरूपेण साहाय्यं करोति।¹

अनुसन्धान-पद्धतिः

अस्य विमर्शस्य कृते मुख्यरूपेण विवरणात्मिका विश्लेषणात्मिका च पद्धतिः अनुसृता अस्ति। ऋता-चट्टोपाध्याय-सौम्यजित्-सेन-महोदयाभ्यां सम्पादितः 'श्रीजीव-न्यायतीर्थः चिपिटक-चर्वणम्' इति

¹ चट्टोपाध्याय, ऋता, सेन सौम्यजित्, श्रीजीव न्यायतीर्थ उ चिपिटक-चर्वणम्।

ग्रन्थः प्राथमिक-स्रोतरूपेण उपयुक्तः, येन नाटकस्य मूलविषयस्य बोधः अभवत्। एतदतिरिच्य विभिन्नेभ्यः शोधपत्रेभ्यः साहित्य-समीक्षाभ्यः च प्राप्तानां तथ्यानां समन्वयं कृत्वा कपालेः पात्रस्य कारुणिकः पक्षः विश्लेषितः। अनुसन्धानस्य सौकर्याय नाटकस्य विशिष्ट-संवादानां श्लोकानां च सूक्ष्म-पठनं कृत्वा तेषां सामाजिक-दार्शनिक-महत्त्वं ज्ञातुं प्रयासः कृतः। सङ्गृहीत-तथ्यानाम् आधारेण हास्यस्य अन्तराले प्रच्छन्नायाः मर्मवेदनायाः वास्तविक-जीवनस्य कठोर-सत्यस्य च युक्तियुक्ततया उपस्थापनमेव अस्य विमर्शस्य मुख्यं कौशलं वर्तते।

शोधलेखः

विंशति-शताब्द्यां वङ्गप्रदेशे पाश्चात्य-शिक्षायाः प्रबले प्रवाहे सत्यपि संस्कृत-चर्चायाः एका समृद्धा गौरवोत्तमा च धारा निरन्तरं प्रवहति स्म। विशेषतः कोलकाता-नगर्याः राजकीय-संस्कृत-महाविद्यालयस्य तथा नवद्वीप-भाटपाड़ा-प्रभृतीनां पारम्परिक-टोल-चतुष्पाठीनां माध्यमेन निष्ठावन्तः पण्डिताः प्राचीन-शास्त्रीय-परम्परां सचेतनां कृतवन्तः। अयं कालः वस्तुतः एकः सन्धिकालः आसीत्, यत्र एकतः सनातनं वैदुष्यम् अपरतः च आधुनिकतायाः आकर्षणम् आसीत्। अस्मिन्नेव परिप्रेक्ष्ये वङ्गीया सारस्वत-साधना एकं नवीनं मार्गं प्राप्तवती, येन संस्कृत-साहित्यं केवलं धार्मिक-सीमासु अबद्धं न भूत्वा जीवनमुखी समसामयिकी च भवितुं मार्गं प्रशस्तं कृतवत्।

अस्य युगस्य एकः स्मरणीयः महापुरुषः महामहोपाध्यायः श्रीजीव-न्यायतीर्थ-महोदयः (१८९४-१९९२) आसीत्। सः प्रख्यात-पण्डित-पञ्चानन-तर्करत्न-महोदयस्य सुपुत्ररूपेण भाटपाड़ा-शास्त्रीय-परम्परायाः उत्तराधिकारं वहति स्म। कुशलः नाटककारः, कविः, अद्वितीयः पण्डितः च श्रीजीवः स्वकीये सुदीर्घे जीवने संस्कृत-साहित्य-परिषद्-माध्यमेन तथा संस्कृत-महाविद्यालयस्य माध्यमेन च अस्याः भाषायाः महतीं सेवां कृतवान्। तस्य चरित्रे पाण्डित्येन सह सूक्ष्म-हास्य-रसस्य एकः विरलः समन्वयः आसीत्, येन सः आधुनिक-संस्कृत-साहित्यस्य इतिहासे एकस्मिन् अनन्ये अपराजिते च स्थाने प्रतिष्ठितो जातः।

श्रीजीव-न्यायतीर्थस्य साहित्यिकः अभिलाषः मुख्यरूपेण संस्कृत-भाषां दैनिक-जीवनस्य सादाचरणे अवतारयितुं तथा व्यङ्ग्योपहास-माध्यमेन समाजस्य कपटतां क्षयिष्णुतां च प्रकटयितुम् आसीत्। 'चिपिटकचर्वणम्' अथवा 'दरिद्रदुर्मदः' इत्यादिषु रचनासु तेन प्रदर्शितं यत् कथमभावे उपेक्षायां च सत्यामपि

पण्डितसमाजः स्वकीयं स्वाभिमानं स्मृतिं च आलम्ब्य जीवति। हास्यस्य आवरणे एका गभीरा मर्मवेदना तस्य लेखन्याः प्रधानं वैशिष्ट्यम् आसीत्। सः रूढिगत-अलङ्कार-शास्त्रात् बहिः गत्वा मूलतः एकस्याः क्षयिष्णु-संस्कृतेः आर्तनादं साहित्यस्य उपजीव्यं कृतवान्, येन तस्य रचना चिरन्तन-जीवनदर्शनेन समृद्धा जाता।

श्रीजीव-न्यायतीर्थानां 'चिपिटकचर्वणम्' इति रचनायां सर्वतः प्रमुखो विषयः तस्य अनुपमः 'व्यङ्ग्योपहासः' वर्तते। एषः उपहासः न केवलं मनोरंजनार्थम्, अपितु समाजस्य विसङ्गतीनां विरुद्धं तीक्ष्णं व्यङ्ग्यम् अस्ति। यदा पण्डिताः बुभुक्षिताः सन्तः केवलं शुष्क-चिपिटकान् खादित्वा अपि परमं सन्तोषं प्रकटीकुर्वन्ति, तां स्थितिं च अलङ्कारशास्त्रस्य भाषया वर्णयन्ति, तदा एका गभीरा पीडा हास्यरूपेण प्रकटीभवति। विशेषतः पात्रमुखेन यदा उच्यते— “चिपिटक-चर्वणं तु परमं रसायनम्” इति, तदा लेखकस्य एषा व्यङ्ग्यमयी शैली स्पष्टा भवति।

“कपालीः (चिपिटकं चर्वयन्): "अहो! चिपिटक-चर्वणं तु परमं रसायनम्। कश्चिन्नाम पण्डिताभिमानी मामुपहसेत्, किन्तु स न जानाति—अयं खलु शब्दब्रह्मणः मूर्तः आविर्भावः!"²

अस्य विचारस्य मुख्यं लक्ष्यं हास्यस्य तां शक्तिं ज्ञातुम् अस्ति, या प्रतिवादस्य भाषा रूपेण उपयुक्ता। श्रीजीवस्य लेखनी प्रमाणयति यत् व्यङ्ग्यः केवलं मनोरंजनं नास्ति, अपितु समाजस्य पाखण्डं पतनं च दर्शयितुं दर्पणमिव कार्यं करोति। नाटके यदा कश्चित् अयोग्यः व्यक्तिः धनबलेन शास्त्रज्ञं पण्डितं उपहसति, तदा लेखकः तमेव उपहासं शस्त्ररूपेण प्रयुङ्क्ते। अनया रीत्या लेखकः प्रदर्शितवान् यत् यदा पाण्डित्यम् अन्नं दातुं असमर्थं भवति, तदा तस्याः दुःखद-स्थित्याः सहनाय व्यङ्ग्य एव एकमात्रः उपायः अवशिष्यते।

निष्कर्षतः, अस्याः व्यङ्ग्यात्मकशैल्याः अन्तरे एव रचनायाः सार्थकता निहिता अस्ति। एषा न केवलं साहित्यिकी कला, अपितु प्रतिकूलपरिस्थितौ मानवीया विजयशिखा अस्ति। संवादानां प्रतिपदं यः श्लेषः विद्यते, सः पाठकानां मनसि चिन्तां जनयति। एवं प्रकारेण श्रीजीव-न्यायतीर्थाः हास्यस्य लेपनेन एकं कटु-सत्यं समाजस्य सम्मुखे उपस्थापितवन्तः। अत्र हास्यं केवलं निमित्तमात्रम्, परन्तु लक्ष्यं तु समाजस्य नैतिक-पतनं व्यङ्ग्यवाणेन ताडयितुम् अस्ति।

² चिपिटक-चर्वणम्, १/५

अस्य विचारस्य मुख्यम् उद्देश्यम् एतत् अस्ति यत् श्रीजीवस्य व्यङ्ग्यः न केवलं मनोरञ्जनाय, अपितु समाजस्य पतनशील-मूल्यानां प्रति तीक्ष्णः कटाक्षः अस्ति। निबन्धस्य अपरं लक्ष्यं तस्य क्षणस्य विश्लेषणं वर्तते यदा पण्डिताः अनुभवन्ति यत् आधुनिक-समाजः तेषां ज्ञानस्य मूल्यं न ददाति। एकाङ्गिकायाः अन्ते सा करुणधारा चरमोत्कर्षं प्राप्नोति, यत्र पण्डितस्य वचनेन सत्यं प्रकटितं भवति।

श्रीजीव-न्यायतीर्थस्य 'चिपिटकचर्वणम्' इति नाटके 'स्मृति-संरक्षणम्' एका प्रबला धारा वर्तते। यदा आधुनिकतायाः प्रभावेण प्राचीना टोल-चतुष्पाठी-परम्परा विनश्यन्ती आसीत्, तदा पण्डित-समाजः स्वकीयां शास्त्रीय-मर्यादां संरक्षितुं स्मृतेः एव आश्रयं गृहीतवान्। अत्र 'स्मृतिः' केवलं ग्रन्थविशेषः नास्ति, अपितु सा पूर्वजानां गौरवमयी परम्परा, या अभावकाले अपि विदुषां सम्बलं भवति।

कपालि-सदृशाः पात्राणि यदा दरिद्रतायाः अन्धकारे निमग्नाः भवन्ति, तदा ते स्व-पितृ-पितामहानां वैदुष्यं स्मृत्वा एव आत्मसम्मानं रक्षन्ति। लेखकः दर्शयति यत् बाह्यजगतः उपेक्षा सत्यपि पण्डितानां अन्तःकरणे स्ववंशस्य गौरवः सचेतनः अस्ति। एषा स्मृतिः एव तेभ्यः तां शक्तिं ददाति, येन ते शुष्क-चिपिटकं खादित्वा अपि स्वकीयं 'पाण्डित्यम्' न त्यजन्ति।

परन्तु एषा स्मृतिः यदा वास्तविकतया सह संघर्षं करोति, तदा तत्र एका गम्भीरा शोकधारा अपि प्रवहति। कपाली यदा स्वपितुः पाण्डित्यं स्मरति, तदा तस्य कण्ठे वैयक्तिकं दुःखं सामाजिक-पतनस्य स्वरं गृह्णाति। यथा नाटके कपाली करुणस्वरेण वदति—

कपालीः (दीर्घं निश्वास्य) "अहो! सा पितुः स्मृतिः अधुना केवलं स्वप्नवत् प्रतिभाति। यस्मिन् गृहे पूर्वं पञ्चशतं शिष्याः वेदाध्ययनं कुर्वन्ति स्म, तत्र अद्य मूषकाः नृत्यन्ति। पितुः सा शास्त्रचर्चा, सा गम्भीरा वाणी च मम कर्णद्वये अद्यापि प्रतिध्वनति, परन्तु हा हन्त! अधुना तु केवलं बुभुक्षायाः आर्तनादः एव अवशिष्टः।"³

³ चिपिटक-चर्वणम् १/१२

श्रीजीव-न्यायतीर्थानां रचनायाम् 'व्यङ्ग्योपहासः' तथा 'स्मृति-संरक्षणम्' इति द्वयोः विषययोः अपूर्वः सङ्गमः 'कपाली' इति पात्रस्य माध्यमेन अभवत्। बाह्यदृष्ट्या कपालेः वेशभूषा, तस्य शुष्क-चिपिटक-चर्वणम् तथा दारिद्र्य अपि शास्त्रीय-कुतर्कः साधारण-पाठकाय एका 'कॉमेडी' (प्रहसनम्) इति भासते। परन्तु गभीर-दर्शनेन ज्ञायते यत् कपालेः अस्य हास्यकर-व्यवहारस्य अन्तराले एका गभीरा सामाजिका 'ट्रैजेडी' (दुःखान्तकथा) प्रच्छन्ना अस्ति। सः वस्तुतः विंशति-शताब्द्याः तस्य क्षयिष्णु-पण्डित-समाजस्य प्रतिनिधिः, यः वर्तमानस्य कठोर-वास्तविकतां सोढुं न शक्नोति, अतः स्मृतेः आश्रये स्वकीयं काल्पनिकं जगत् निर्माति।

कपालि-चरित्रस्य विश्लेषणेन स्पष्टं भवति यत् एतत् न किमपि साधारणं प्रहसनम्। यदा सः स्वकीयां जीर्णावस्थां क्षुधां च अलङ्कारशास्त्रस्य भाषया गोपयितुं प्रयतते, तदा पाठकानां मनसि हास्यस्य अपेक्षया करुणा एव प्रबला भवति। अत्र लेखकः स्मृतिं कपालेः स्वाभिमान-रक्षायै अन्तिम-शस्त्ररूपेण प्रयुक्तवान्। सः स्ववंशस्य मर्यादां प्राचीन-शास्त्रीय-अभिमानं च एवं दृढं गृह्णाति, येन विना तस्य अस्तित्वमेव नश्येत्। अतः कपालेः प्रत्येकं हास्यकरं चेष्टितं वस्तुतः एकस्याः गभीरायाः 'मर्मवेदनायाः' प्रकटीकरणम् अस्ति। हास्यस्य लेपनेन लेखकः अत्र एकं कटु-सत्यं दर्शितवान्—यत्र समाजस्य उपेक्षया एकः विद्वान् केवलम् उपहासस्य पात्रं सञ्जातः।

श्रीजीव-न्यायतीर्थानां 'चिपिटकचर्वणम्' इति एकाङ्किकायाम् उज्ज्वल-हास्यरसस्य अन्तरे एका गभीरा तीक्ष्णा च मर्मवेदना निहिता अस्ति। एषा वेदना न केवलं वैयक्तिकी, अपितु एकायाः क्षयिष्णु-संस्कृतेः आर्तिः वर्तते। यदा पण्डितपात्राणि स्वपाण्डित्येन अभावं गोपितुं प्रयतन्ते, तदा सा स्थितिः करुणस्वरं जनयति। लेखकः अत्र हास्यं न केवलं मनोरञ्जनाय, अपितु सामाजिक-अधःपतनस्य विदुषां वैयक्तिक-हाहाकारस्य च प्रकटीकरणाय प्रयुक्तवान्। हास्यस्य अन्तराले अन्तर्निहितायाः अस्याः मर्मवेदनायाः प्रकृतं स्वरूपं नाटके स्पष्टतया प्रकटीभवति यत्र दृश्यते यत् समाजस्य उपेक्षा दारिद्र्यं च विदुषां मनसि यं व्रणं जनयतः, ते तत् लोकसम्मुखे वक्तुं न शक्नुवन्ति।

'कपालेः पत्नी' इति पात्रस्य प्रवेशेन एषा मर्मवेदना चरमां वास्तविकतां प्राप्नोति। अत्र कपालेः पत्नी एव चर्चायाः मुख्यकेन्द्रं वर्तते। सा केवलं पात्रं नास्ति, अपितु सा पण्डितस्य काल्पनिक-जगतः विरुद्धं कठोर-सत्यस्य स्वरः वर्तते। यदा पण्डितः आध्यात्मिक-कुतर्के मग्नः भवति, तदा तस्य पत्नी संसारस्य क्षुधायाः वञ्चनायाः च उल्लेखं कृत्वा दर्शयति यत् पाण्डित्यं बुभुक्षां शमयितुं न शक्नोति। एषा मर्मस्पशिनी व्यथा कपालेः पत्न्याः वचनेन एवं प्रकटिता भवति।

कपाले: पत्न्याः एषः अभिमानः वस्तुतः तस्य कालस्य समग्र-संस्कृत-संस्कृतेः अन्तिमः दीर्घश्वासः अस्ति। सा प्रतिपादयति यत् स्मृतिपुस्तिकासु किमपि खाद्यं नास्ति, शास्त्रं च जठराग्निं शमयितुं न शक्नोति। एषः यथार्थवादी प्रतिवादः हास्यव्याजेन रुदितमिव प्रतीयते।

कपालि-पत्नी (सक्रोधम्): "किं ब्रह्मज्ञानम्? किं शास्त्रगौरवम्? यदा बालकाः क्षीरं विना क्रन्दन्ति, तदा भवतः ब्रह्मज्ञानं कुत्र लीनं भवति? स्मृतेः रत्नाकरः किं जठर-ज्वालां निर्वापयति?"⁴

एते प्रतिवादाः कपालिनं वास्तविकतायाः धरातले आनयन्ति। तदा सः अनुभवति यत् तस्य पाण्डित्यं न केवलं धनहीनं, अपितु लोकसमाजे उपहासस्य पात्रं सञ्जातम्। हास्यस्य आस्तरणं अपसार्य सः आत्मगतं रोदिति। यथा तस्य एव वचनम्—

कपालीः (मन्दस्वरेण) "अहो! जनाः पश्यन्ति मम हास्यं, न तु मम हृदयस्य विदीर्णताम्। शास्त्रभारः कण्ठे अस्ति, परन्तु जठरे केवलं शून्यता। एषा मर्मवेदना तु तस्य विषधरस्य इव, यः मां अन्तः एव दंशति, परन्तु अहं लोकेभ्यः स्मितं प्रदर्शयामि।"⁵

अत्र स्पष्टं भवति यत् कपालेः हास्यं न तु सुखस्य सङ्केतः, अपितु एकस्याः असह्यायाः पीडायाः 'रक्षा-कवचम्' एव। श्रीजीव-न्यायतीर्थः अत्र दर्शयति यत् यदा एकः पण्डितः अभावं गोपितुं पाण्डित्यस्य आश्रयं गृह्णाति, तदा तस्य मर्मवेदना चरमां सीमां स्पृशति। एषा वेदना न केवलं कपालेः, अपितु समग्रस्य पण्डित-समाजस्य आर्तनादः वर्तते।

श्रीजीव-न्यायतीर्थानां 'चिपिटकचर्वणम्' केवलं हास्यरसस्य प्रहसनं नास्ति, अपितु एतत् जीवनस्य एकं गभीरं सत्यं प्रकाशयति। अस्य नाटकस्य मूले एतत् दर्शनं विद्यते यत् मनुष्यः कथं प्रतिकूलपरिस्थितौ अपि स्वकीयं स्वाभिमानं संरक्षति। यदा बाह्यजगत् पण्डितं उपहसति, तदा सः तमेव उपहासं शस्त्ररूपेण प्रयुज्य जीवनं प्रति नूतनं दृष्टिकोणं दर्शयति।

⁴ चिपिटक-चर्वणम्, १/२२

⁵ चिपिटक-चर्वणम् १/१८

अत्र जीवनदर्शनस्य प्रथमः पक्षः अस्ति— अभावे अपि आनन्दस्य अन्वेषणम्। कपाली जानाति यत् तस्य समीपे धनं नास्ति, परन्तु सः शुष्क-चिपिटक-चर्वणम् एव 'ब्रह्मस्वाद-सहोदरं' मन्यते। एषा दृष्टिः अस्मान् शिक्षयति यत् सुखं वस्तुषु न भवति, अपितु अस्माकं दृष्टौ भवति। कपाली एवं वदति—

कपाली: "किं धनेन? किं राजप्रासादेन? यस्य समीपे शास्त्रमस्ति, तस्य कृते अयं संसारः एव क्रीडाङ्गणम्। चिपिटकं चर्वन् अहं तं आनन्दं प्राप्नोमि, यं चक्रवर्ती राजा अपि न विन्दति।"⁶

द्वितीयः पक्षः अस्ति— परम्परायाः स्वाभिमानः। न्यायतीर्थाः दर्शयन्ति यत् दारिद्र्यं शरीरं क्षीणं कर्तुं शक्नोति, परन्तु आत्मा न कदापि दरिद्रः भवति। कपाली स्व-पूर्वजानां पाण्डित्यं स्मृत्वा गौरवं अनुभवति। अत्र व्यङ्ग्यः केवलं हास्यं नास्ति, अपितु सः एकः 'कवचः' अस्ति, येन सः समाजस्य कठोरतां सोढुं समर्थः भवति।

अन्ते एतदेव जीवनदर्शनं प्रकटीभवति यत् 'मर्मवेदना' एव मनुष्यं परिष्करोति। यदा कपाली अन्ते स्वकीयं सत्यं स्वीकरोति, तदा पाठकाः तस्य पाण्डित्यं न, अपितु तस्य मनुष्यत्वं पश्यन्ति। नाटके कपालेः एषः संवादः अतीव महत्त्वपूर्णः अस्ति—

कपाली: "हास्यं मम बाह्यं रूपम्, परन्तु सत्यं तु मम अन्तर्निहिता पीडा एव। अहं जीवन् अस्मि, यतः अहं हसितुं जानामि। यदि हास्यं न स्यात्, तदा एतद् जीवनं केवलं शववत् भविष्यति।"⁷

इत्थं प्रकारेण श्रीजीव-न्यायतीर्थाः अस्मान् दर्शयन्ति यत् जीवनं केवलं सफलतायाः नाम नास्ति, अपितु सङ्घर्षकाले अपि स्वकीयं अस्तित्वं रक्षितुं हास्यस्य आश्रयः एव श्रेष्ठं दर्शनं वर्तते।

श्रीजीव-न्यायतीर्थानां 'चिपिटकचर्वणम्' एका तादृशी रचना अस्ति, या अस्मान् हसति अपि च चिन्तयितुं विवशं करोति। अस्याः शोध-यात्रायाः अन्ते वयं वक्तुं शक्नुमः यत् लेखकः व्यङ्ग्यस्य लेपनेन अस्माकं समाजस्य एकं कटु-सत्यं दर्शितवान्। अत्र हास्यं केवलं मनोरंजनं नास्ति, अपितु एकः अन्तःस्वरः अस्ति, यः दारिद्र्यस्य गते स्थित्वा अपि पाण्डित्यस्य ध्वजं धारयति। कपालेः पाण्डित्यं तस्य बुभुक्षां शमयितुं न शक्नोति, परन्तु तस्य स्वाभिमानं मर्तुं अपि न ददाति। एतदेव अस्य नाटकस्य महत्तरं सत्यम्।

⁶ Ibid १/७

⁷ Ibid १/३०

अस्याः रचनायाः मूल-मर्मं ज्ञातुं श्रीजीव-न्यायतीर्थानां एषः प्रियः श्लोकः सदा स्मरणीयः—

विद्वज्जनस्य दरिद्रता न हि शोचनीया,

यस्य अन्तरे वसति गौरवं शास्त्रसिद्धम् ॥⁸

अतः एषा एकाङ्किका केवलं विंशति-शताब्द्याः कथा नास्ति, अपितु एषा सार्वकालिकी अस्ति। जो जनः प्रतिकूल-स्थितौ अपि हसितुं जानाति, सः एव वस्तुतः जीवनस्य प्रकृतं दर्शनं विन्दति। श्रीजीवस्य लेखनी कपालेः माध्यमेन एतदेव 'अपराजितं जीवनदर्शनं' समाजस्य सम्मुखे उपस्थापितवती।

ग्रन्थसूची

1. चट्टोपाध्याय, ऋता एवं सेन, सौम्यजित् (सम्पा.)। श्रीजीव-न्यायतीर्थः : चिपिटक-चर्वणञ्च। कोलकाताः संस्कृत पुस्तक भाण्डार। (संस्करणम् - २०२८)
2. चट्टोपाध्याय, ऋता एवं सौम्यजित् सेन, सम्पादक। श्रीजीव-न्यायतीर्थः : चिपिटक-चर्वणञ्च। संस्कृत पुस्तक भाण्डार, २०२८।
3. त्रिपाठी, राधावल्लभ। आधुनिक-संस्कृत-साहित्य-इतिहासः। साहित्य अकादमी, २०१२।
4. पाण्डेय, कपिलदेव। संस्कृत-प्रहसन-विमर्शः। चौखम्बा विद्याभवन, २००५।
5. न्यायतीर्थ, श्रीजीव। चिपिटकचर्वणम् (दरिद्रदुर्मदः)। संस्कृत साहित्य परिषद्, पुनर्मुद्रण २०१०।
6. मजूमदार, विमल कुमार। "The Traditional Scholars of Bengal and Srija Nyayatirtha." *Journal of the Asiatic Society*, vol. 52, no. 4, 2018, pp. 112-125.)

⁸ Ibid १/१८